

УДК 655.24: 655.15 (477.86) «1602/1606»:003.3

Дудник І. М.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

ШРИФТИ СТЯТИНСЬКОЇ ТА КРИЛОСЬКОЇ ДРУКАРЕНЬ (1602–1606)

Дудник І. М. Шрифти Стратинської та Крилоської друкарень (1602–1606). У пропонованій публікації, яка продовжує досліджувану автором тему українського друкарського шрифту XVI–XVII ст. (див. роботу автора «Шрифти острозької друкарні (1578–1612)» [2]), проаналізовано шрифти трьох книг, виданих у друкарнях Федора та Гедеона Балабанів у Стратині та Крилосі: Службника (1604), Требника (1606) та Євангелія Учительного (1606). Окреслено шрифтовий асортимент зазначених друкарень, також простежено шрифтові зв'язки в напрямках Краків — Стратин та Крилос — Заблудів. За результатами аналізу шрифтів вищезазначених видань визначено п'ять видів шрифтів, якими користувалися друкарі Стратина та Крилоса, а також графічні ознаки цих шрифтів, простежено принципову відмінність цих шрифтів від шрифтового асортименту Острозької друкарні.

Ключові слова: мистецтво шрифту, кирилиця, устав, півустав, історія книгодрукування, Стратин, Крилос.

Дудник И. Н. Шрифты Стратинской и Крылоской типографий (1602–1606). В предлагаемой публикации, продолжающей исследуемую автором тему украинского типографского шрифта XVI–XVII вв. (см. работу автора «Шрифты Острожской типографии (1578–1612)» [2]), проанализированы шрифты трех книг, изданных в типографиях Федора и Гедеона Балабанов в Стратине и Крылосе: Службника (1604), Требника (1606) и Евангелия Учительного (1606). Проанализирован шрифтовой ассортимент указанных типографий, также прослежены шрифтовые связи в направлениях Краків — Стратин и Крылос — Заблудов. По результатам анализа шрифтов вышеназванных изданий определены пять видов шрифтов, которыми пользовались печатники Стратина и Крылоса, а также графические признаки этих шрифтов, прослежено принципиальное отличие анализируемых шрифтов от шрифтового ассортимента Острожской типографии.

Ключевые слова: искусство шрифта, кириллица, устав, полуустав, история книгопечатания, Стратин, Крылос.

Dudnyk I. Types of the Stratyn and Krylos printing houses (1602–1606). The present publication further

develops the topic of the Ukrainian types in the 16th and 17th centuries investigated by the author (see I. Dudnyk. “Types of the Ostroh printing house (1578–1612)” [2]) and analyzes the types in three books issued at Fedor and Gedeon Balabaniv's printing houses in Stratyn and Krylos: Service Book (1604), Breviary (1606), and Didactic Gospels (1606).

We consider the commencement date of the Stratyn printing house to be January 1602, since this date is provided by Symon Buzyna, the founder of the printing house, “Lviv municipal authorities were approached in person by a printer, the honest Symon Buzyna, who complained about the most honorable father Gedeon Balaban, the Bishop of Lviv, Galych and Kamianets-Podilskyi, that last January, in 1602, he had concluded with him an agreement on printing clerical books in the Slavic language” [9, p. 130]. We find extremely interesting information about our topic, i. e. about types, further in this complaint, “His Grace took away from him [Buzyna] his own printing house and other letters cut on steel stamps and ordered by the printer from an artisan in Krakow for five [kinds of] types” [9, p. 130]. Two questions arise in this respect that we need to resolve: who could be the artisan in Krakow and what five kinds of types were those?

Concerning the answer to the first question, we should turn to Andrzej Tomaszewski's book “Type founders in Poland”, in which he collected all the existing data about artisans who were working with types in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Poland in the 16th to 20th century. According to A. Tomaszewski's reference book, only one stamp engraver was working in Krakow in the late 16th to the early 17th century, and it was Konrad Forster. To answer the question about the exact kinds of types, we should look at the publications of the Stratyn printing house.

The Service Book issued in 1604 features four types: two upper-case and two lower-case making up two sets, respectively. Both upper-case types have similar graphics, which suggests that the prototype for upper-case letters was ornamental script.

Upper-case types in Stratyn publications were used both separately in headings and together with lower-case letters in the text. There are also two lower-case types in the Service Book – the smaller one found in the foreword, and the larger one used in the main text of the Service Book.

According to Zapasko/Isaievych's catalogue, the size of ten lines of this type was 124 mm. Although some researchers proposed other measurement principles, we will stick to the traditional bibliological size of 10 lines and will also convert it into typographical points (the height of the large block letter is 32 pt). It is a rather “bold”, saturated type with a pronounced contrast between the main stroke and the hair stroke. The letters are straight and rather static. The type is distinguished by the symmetrical -m- (m) and -ch- (ch), which is characteristic of block lettering.

Along with large block letters, the Service Book features smaller upright semi-block letters used in the foreword to the book. This type is used as the main one in the 1606 Breviary – it is the same as in the Service Book's foreword (i. e. with a face of around 8 points). The Breviary also includes another type, which is very similar to the main one: the face is the same (8 points), but it is lighter, i. e. thinner. Here we can refer to the lightface-bold pair of types. The size of this pair according to Zapasko/Isaievych's catalogue is 90 mm per 10 lines, and 24 pt in terms of the typographical points.

The fourth Stratyn type is found in the headers and footers in the 1606 Breviary. It is problematic to measure the size of 10 lines of this type; this type is not included in Zapasko/Isaievych's catalogue, although it is mentioned by Hildebrandt. We have defined the size of this type as 18 pt. According to the graphical parameters, it is typical semi-block lettering.

Therefore, four lower-case types were identified in the Stratyn publications, which were combined with two upper-case types. Several upper-case letters (Б, Г, Ф, Ю) were used with the upright lightface semi-block lettering, and letters of the large block lettering are actually used as upper-case letters.

In 1606, at the same time with the Breviary, the Didactic Gospels are published in another printing house owned by Gedeon Balaban, the Krylos one. It is hard to say why he needed this printing house. This question is still open, but, judging by the types of the Krylos publication, the difference from the Stratyn printing house was not so strict.

This hypothesis was suggested by the similarity between the type of Krylos "faults or errors" in the Didactic Gospels and the headers and footers of Stratyn Breviary. We have thoroughly compared the types in both books and come to a conclusion that, most likely, these are types of different casts from the same stamps. It is quite hard to claim it categorically because the material is very scarce and pages have very different spreading; however, taking into account the same height of letters and identical type face of almost all letters, we are inclined to think that this is a type from the same stamps. Let us consider the letters of this type in more detail.

Generally, the letters in the Breviary type look fractions of millimeters larger, but this may be due to the greater spreading of paint since headers and footers are mostly printed in red paint, which tends to spread more. According to the graphical parameters, the letters are completely identical, though they have very subtle differences, which may be due to cast properties. The letters -з- (z) and -м- (m) are very peculiar – no other pair of types shows the same similarity. If it is not the same type, the Krylos small half-block lettering is a very precise copy of the Stratyn small half-block lettering, which was very rarely used in the Breviary. We do not see any sense in copying the Stratyn small half-block lettering. Things are different with the main type of the Krylos Didactic Gospels. Obviously, it follows Ivan Fedorov's Moscow half-block lettering used, in particular, for typing the Zabłudow Didactic Gospels. It can be seen even from the first sight that these are two similar, but different types. Fedorov's type is a little larger; the main strokes are a little curved with a more noticeable slant to the right. The difference can be particularly seen in the letters -д- (d), -з- (z), -о-, and -ѣ-. The letter -к- (k) has drops of different shapes, left bases of the letter -л- (l) have different curves, the letter -м- (t) has the vertical serif of different length, etc.

Two lower-case types make up a set – the graphics of the letters is similar, and the types match each other well. The lower-case letters are used with two sets of upper-case letters, the smaller and the larger one. If the larger upper-case type is closer to ornamental Stratyn upper-case letters, the smaller one makes an impression of a slender and original type due to its low contrast and pronounced kerning.

To sum up, we have reviewed all moveable types in the books published in Stratyn and Krylos. We have identified five types in the Stratyn and Krylos publications: large block lettering 32 pt, light upright

semi-block lettering 24 pt, bold upright semi-block lettering 24 pt, small semi-block lettering 16 pt (used both in the Stratyn Breviary and in the Krylos Didactic Gospels) and mid-size semi-block lettering 22 pt. Ornamental upper-case letters of different height but similar typeface are used with lower-case letters. We assume that these are the five kinds of types ordered by Symon Buzyna in Krakow.

Keywords: type-art, Cyrillic alphabet, ustavtype, half ustavtype, history of printing, Striatyn, Krylos.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Ця стаття продовжує серію публікацій, присвячених українському друкарському шрифту [2]. За хронологією, єпископські друкарні у Стратині та Крилосі посідають третю позицію після Острозької та Львівської братських друкарень. Але якщо на початку роботи названих друкарень активну роль відіграв Іван Федоров-московитин, який, власне, і починав друкувати в Заблудові та Львові шрифтами, привезеними з Москви, то шрифти стрятинських та крилоських видань були виготовлені в Кракові [9, с. 130]. В архівних джерелах ми натрапляємо на беззаперечні твердження, що українське шрифтове мистецтво, яке динамічно розвивалося на українському ґрунті протягом XVII ст., отримало початковий імпульс не лише зі сходу, а й із заходу.

Стратинські та крилоські шрифти, графіка яких походить від уставу та півуставу рукописної книги, суттєво контрастують із шрифтами Острозької друкарні, що ґрунтуються переважно на канцелярських почерках і мають півуставно-скорописний характер. Після аналізу шрифтового асортименту Львівської братської друкарні початкового періоду її діяльності (1591–1614), який заплановано нами на найближчий час, можна буде говорити про цілісну картину початкового періоду мистецтва українського друкарського шрифту.

Аналіз досліджень і публікацій. Найбільш цінним та інформативним матеріалом до історії Стратинської та Крилоської друкарень є першоджерела. До наших днів дійшли три видання означених друкарень, кожне з яких має передмову й післямову. Ці тексти з докладними коментарями опублікував на початку XX ст. П. Гільтебрандт [1]. Крім того, стосунок до нашої теми мають передмови й післямови колишнього працівника Стратинської друкарні П. Беринди до київських видань першої третини XVII ст. та особливо до Лексикону Славенороського 1627 року видання. Усі ці матеріали були опубліковані Ф. Титовим [11].

Особливу цінність становлять тексти судових суперечок між видавцем Г. Балабаном і друкарем С. Бузиною та інші архівні документи, що пов'язані з особами, які дотичні до діяльності Стратинської та Крилоської друкарень. Перелік їх усіх, із зазначенням дати першої публікації, надруковано в збірнику документів «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» [9].

Що стосується досліджень Стратинської та Крилоської друкарень, то, крім згаданої вже розвідки

П. Гільтебрандта, варто відзначити передусім праці Г. Коляди, який докладно займався саме друкарнями Ф. та Г. Балабанів [6; 7], а також відповідні розділи в загальних оглядах історії та мистецтва українського книгодрукування, зокрема у відомих працях І. Свенціцького [10], І. Огієнка [8], Я. Запаса [3] та Я. Ісаєвича [5].

Мета статті. Проаналізувати шрифти Стратинської та Крилоської друкарень Ф. та Г. Балабанів, детально розібрати графічні ознаки цих шрифтів та їх стилеві особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Дослідники минулих років оцінювали шрифти видань балабанівських друкарень досить неоднозначно. Григорій Коляда зазначав: «Обидва стратинські видання виділяються типографською досконалістю починаючи зі шрифту» [6, с. 157]. Яким Запаско дотримувався іншого погляду: «...архаїчні форми письма не дали доброго вигляду стратинським шрифтам» [3, с. 95]. Як уже було зауважено, стратинських видань до нашого часу дійшло лише два: Службник і Требник. Третє видання Балабанів, що збереглося до сьогодні, — Учительне Євангеліє — було надруковане в іншій друкарні, Крилоській [4, с. 34]. На матеріалі вищеозначених трьох видань ми оглянемо нижче шрифтовий асортимент цих двох друкарень.

Першою за хронологією почала діяти друкарня у Стратині. Щодо дати початку її роботи існують різні версії. І. Огієнко вважав, що «Десь 1602 р. Гедеон таки “породив дух желанія”, — заснував друкарню в Стратині» [8, с. 166]. Г. Коляда припускав, що організаційні роботи здійснювалися трохи раніше: «Початковий період організації Стратинської друкарні, в першу чергу як видавництва, треба означити часом між 1597 та 1599 р.» [6: 154] Погоджуючись із думкою про те, що підготовчі роботи розпочалися в 1597–1599 рр., ми вважаємо, що час початку роботи Стратинської друкарні — січень 1602 року, оскільки його наводить Симон Бузина, організатор друкарні: «До львівських гродських уряду і книг особливо прийшов друкар, чесний Симон Бузина і поскаржився на всечеснішого отця в господі Христі Гедеона Балабана, львівського, галицького і кам'янець-подільського єпископа, що він минулого 1602 року, в місяці січні склав з ним умову про друкування церковних книжок слов'янською мовою» [9, с. 130]. Далі в цій скарзі ми натрапляємо на надзвичайно цікаві відомості стосовно нашої теми — про шрифти: «Владика забрав у Стратині його [Бузини] власну друкарню, а також в Кракові, у ремісника, замовлені [друкарем] для себе інші літери, вирізані на сталевих штемпелях, для п'яти [видів] шрифту» [9, с. 130]. Тут виникає два питання, які ми маємо вирішити: хто міг бути тим краківським ремісником і які це були п'ять видів шрифту?

Стосовно відповіді на перше питання, мусимо звернутися до книжки Анджея Томашевського «Словолитники в Польщі» [12], у якій зібрано всі наявні відомості щодо ремісників, котрі займалися шрифтом на теренах Речі Посполитої в XVI–XX ст. Згідно з довідником А. Томашевського, у кінці XVI — на початку XVII ст. у Кракові працював лише один гравер

пуансонів, Конрад Форстер. І хоча А. Томашевський прямо не стверджує, що К. Форстер вирізав пуансони стратинських шрифтів, але зазначає: «Окрім латинських шрифтів — антикових та готичних, Форстер вирізав та відливав також кирилівські та грецькі» [12, с. 46]. Можемо припустити, що саме в К. Форстера замовляв «п'ять видів шрифтів» С. Бузина. Для отримання відповіді на питання, що саме це були за шрифти, оглянемо стратинські видання.

У Службнику, виданому 1604 року, наявні чотири шрифти: два прописні та два рядкові (рис. 1), котрі складають, відповідно, два комплекти. Обидва прописні шрифти мають схожу графіку літер, яка натякає нам на те, що прототипом прописних літер була в'язь. Суттєво відрізняються лише літери -В-, -Є-, -М-, -О-, -С-, -Ч- (рис. 2), а решта так подібні між собою, що їх можна легко сплутати, тим більше, що відмінність у розмірі досить незначна: висота очка меншого прописного шрифту — 6,5 мм, більшого — 7,5 мм. Крім розміру шрифти відрізняються також контрастом між основними й сполучними штрихами: у шрифту висотою 7,5 мм цей контраст більший. Ще одна характерна відмінність між прописними стратинськими шрифтами: шрифт на 6,5 мм більш округлий, а на 7,5 мм — більш декоративний.

Прописні шрифти у стратинських виданнях вживались і окремо — як заголовки, — і в комплекті з рядковими в тексті. Рядкових шрифтів у Службнику також два: менший, яким надрукована передмова книги, та більший — шрифт основного тексту Службника.

Почнемо з другого. Яким Запаско коментує цей шрифт наступним чином: «Основний текст надруковано створеним у Стратині шрифтом, літери якого досить великі (висота очка 5 мм). У створенні цього шрифту стратинські друкарі чомусь вдалися не до сучасного їм друкарського та рукописного півуставу, а взяли за основу літери українського письма старішого малюнка — уставного типу. Ясна річ, архаїчні форми письма не дали доброго вигляду стратинським шрифтам. Літери вийшли не досить стрункі, основні штрихи важкуваті, в рядку літери прямокутного накреслення тісняться, а круглого накреслення — мають надмірні прогалини. Вади цього шрифту, мабуть, бачили й самі друкарі, бо з двох наступних балабанівських друкувань він вжитий лише в Требнику» [3, с. 95]. Іншу думку стосовно мистецьких якостей цього шрифту мав Іван Огієнко: «Шрифти розкішні, великі, особливо Службника (т. зв. євангельський); шрифти ці трохи нагадують Хведорівські, але зроблені не з них, — їх зроблено на зразок давнього київського уставу» [8, с. 168]. Подібну тональність ми спостерігаємо і в П. Гільтебрандта: «...він [шрифт] — великий (приблизно 12 пунктів на “очко”) так званий “євангельський”, не московського, трохи увігнутого ліворуч типу, він з характером строго витриманим, давнішого (судячи з рисунків деяких літер: -м-, -ч-, -з-, -ф-, -ц-, -ж-) уставу» [1, с. 5]. Як бачимо, дослідники одноголосно визначають основний текстовий шрифт стратинського Службника як устав. Розглянемо цей шрифт детальніше.

За каталогом Запаса/Ісаєвича, розмір 10 рядків цього шрифту дорівнює 124 мм [4, с. 33]. І хоча окремі дослідники пропонували інші принципи вимірювання, ми користуватимемося традиційним книгознавчим розміром 10 рядків, а також перераховуватимемо цей розмір у типографські пункти (висота великого уставу дорівнює 32 pt). Це досить «жирний», насичений шрифт зі значним контрастом між основним та сполучним штрихами. Літери прямі, досить статичні. Звертають на себе увагу симетричні -м- та -ч-, що є характерним якраз для уставу (рис. 3).

Разом із великим уставом у Службнику використовується прямий півустав меншого розміру — ним набрано передмову книги. Розлогих коментарів щодо цього шрифту ми в літературі не знаходимо, коротке зауваження є лише в П. Гільтебрандта: «Дрібним (приблизно 8 пунктів на “очко”) шрифтом набрані одинадцять сторінок першої пагінації і останні три другої» [1, с. 5]. Цей самий шрифт використано як основний у Требнику 1606 року: «Основний шрифт Требника — однаковий зі шрифтом передмови в Службнику (тобто “очко” близько 8 пунктів). У Требнику є також й інший шрифт, що мало відрізняється від основного: “очко” у нього однакове (8 пунктів), але він світліший, тобто тонший» [1, с. 13]. Тут, звичайно ж, можна говорити про пару шрифтів світлий — напівжирний (рис. 4). Розмір цієї пари за каталогом Запаса/Ісаєвича — 10 рядків = 90 мм [4, с. 33], а в переведенні в типографські пункти — 24 pt.

Означену пару шрифтів ми охарактеризували би як прямий півустав: нахилу майже немає, але й відсутні симетричні, типово уставні, літери. Загалом графіка літер цієї пари шрифтів, за невеликими винятками (-м та -ч-), ідентична графіці великого уставу.

Дуже цікавий світлий, малокоонтрастний шрифт. Він, як і його жирніший, більш контрастний «напарник», має серифи, на відміну від великого уставу, де вони майже непомітні. Цей світлий шрифт цілком міг би бути виконаний і в меншому кеглі.

Четвертий стрятинський шрифт трапляється в колонтитулах Требника 1606 р. Розмір 10 рядків цього шрифту виміряти проблематично, не згадується цей шрифт і в каталозі Запаса/Ісаєвича, але його зауважує П. Гільтебрандт: «Є [у Требнику] ще й третій різновид шрифту (більш дрібний та вузький)» [1, с. 13]. Ми визначили розмір цього шрифту в 18 pt. За графічними ознаками це типовий півустав (рис. 5).

Таким чином, у стрятинських виданнях виявлено чотири рядкові шрифти, з якими вживалися два комплекти прописних (рис. 6). Із прямим світлим півуставом трапляється кілька прописних літер (Б, Г, Ф, Ю), а також як прописні використовуються власне рядкові літери великого уставу (рис. 7).

Паралельно з Требником протягом 1606 року в іншій друкарні, що належала Гедеону Балабану, — крилоській, друкується Учительне Євангеліє [4, с. 34]. «Навіщо знадобилася йому ця друкарня — важко сказати. Адже він був, судячи з його передмов і післямов до обох стрятинських видань, повним господарем і в друкарні свого племінника»

[6, с. 162], — зазначає Г. Коляда. Це питання досі лишається відкритим, але, судячи зі шрифтів крилоського видання, розмежування зі стрятинською друкарнею, можливо, не було аж таким чітким. Я. Ісаєвич вважав, що «шрифти крилоського Євангелія нагадують шрифти братської друкарні, що дозволяє припустити участь львівських майстрів в організації друкарства в Крилосі» [5, с. 149]. Далі як аргумент дослідник наводить скаргу Г. Балабана на братчиків, які не віддають пуансонів, що лишилися після смерті С. Бузини [5, с. 149]. Ця скарга опублікована у вже згаданому збірнику документів «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» [9, с. 136–137] і датована 28 січня 1605 року. Я. Ісаєвич вважає, що оскільки «дальших скарг в архіві немає, отже, слід гадати, сторони погодилися» [5, с. 149], тож цілком можливо, що пуанسونи на початку 1605 року повернулися до Г. Балабана і наново відлитими шрифтами розпочалося друкування в Крилосі Учительного Євангелія.

До цієї гіпотези нас підштовхнула подібність шрифту крилоських «погіршеній или помилок» Учительного Євангелія зі шрифтом колонтитулів стрятинського Требника. На цю схожість звернув увагу свого часу ще П. Гільтебрандт: «Трапляється в ньому [Учительному Євангелії] і шрифт вужчий, подібний до третього різновиду шрифту Требника: ним набрані всі цитати “на брезі”, погіршення і 9–13 та 16–17 рядки заголовку» [1, с. 34].

Ми ретельно порівняли шрифти в обох книгах і дійшли висновку, що це, найімовірніше, шрифти різного відливу з одних і тих самих пуансонів. Стверджувати це безапеляційно досить складно, адже для порівняння дуже мало матеріалу, крім того, сторінки мають дуже різне розтискування, але, беручи до уваги однакову висоту літер, ідентичність накреслення практично всіх літер, ми схилиємося до думки, що це шрифт із одних і тих самих пуансонів. Розглянемо докладніше літери цього шрифту (рис. 8).

У цілому літери шрифту Требника виглядають більшими на частку міліметра, але це може бути через більше розтискування фарби, адже колонтитули друковані переважно червоною фарбою, яка має більшу схильність до розтікання. А за графікою літери цілком ідентичні, хоча й мають ледь помітні відмінності, що може бути обумовлено нюансами відливів. Дуже характерні літери -з- та -м- — така подібність не трапляється в жодній іншій парі шрифтів. Якщо це не один і той самий шрифт, то крилоський дрібний півустав — дуже точна копія стрятинського дрібного півуставу, який вживався в Требнику дуже рідко. Особливого сенсу копіювати стрятинський дрібний півустав ми не бачимо. Інша ситуація — з основним шрифтом крилоського Євангелія Учительного. Очевидно, що він наслідує московський півустав Івана Федорова, яким набране, зокрема, заблудівське Учительне Євангеліє. Навіть на перший погляд видно, що це два подібні, але різні шрифти (рис. 9). Федорівський трохи більший, основні штрихи трохи вигнуті, суттєвіший загальний нахил праворуч. Особливо помітною є різниця в літерах -д-, -з-, -о-, -ѣ-. У літер -к- є різними форми капелі,

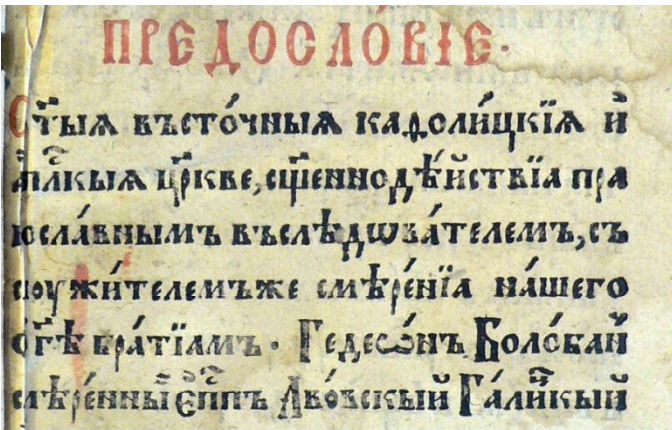

Рис. 2. Прописні шрифти стрятинського Службника

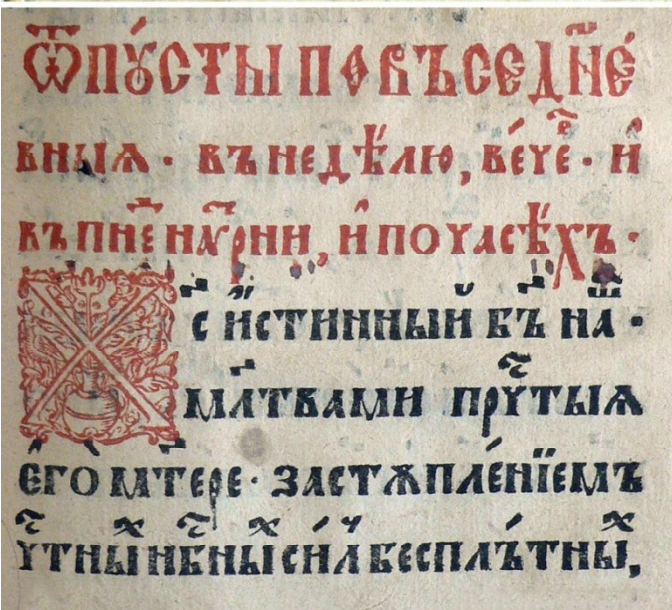

Рис. 3. Рядковий уставний шрифт стрятинського Службника (10 р. = 124 мм, 32 pt)

Рис. 1. Шрифти стрятинського Службника 1604 р. Фото з примірника НБУВ Кир. 776

Рис. 4. Світлий та напівжирний прямі півустава (10 р. = 90 мм, 24 pt)

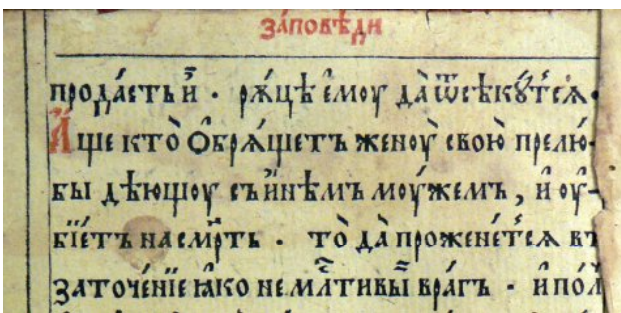

Рис. 5. Світлий прямий півустав (24 pt) та малий півустав (16 pt) стрятинського Требника 1606 р. Фото з примірника НБУВ Кир. 737

Шрифт	Висота	Приклади
ПРОПИСНІ	в'язеподібний середній 6,5 мм	А Б В Г Д Е
ПРОПИСНІ	в'язеподібний більший 7,5 мм	А Б В Г Д Е
ПІВУСТАВ	малий 16 pt	А Б В Г Д Е
ПІВУСТАВ	прямий середній 24 pt	А Б В Г Д Е
ПІВУСТАВ	прямий середній напівжирний 24 pt	А Б В Г Д Е
УСТАВ	великий 32 pt	А Б В Г Д Е

Рис. 6. Зведена таблиця шрифтів стрятинських видань

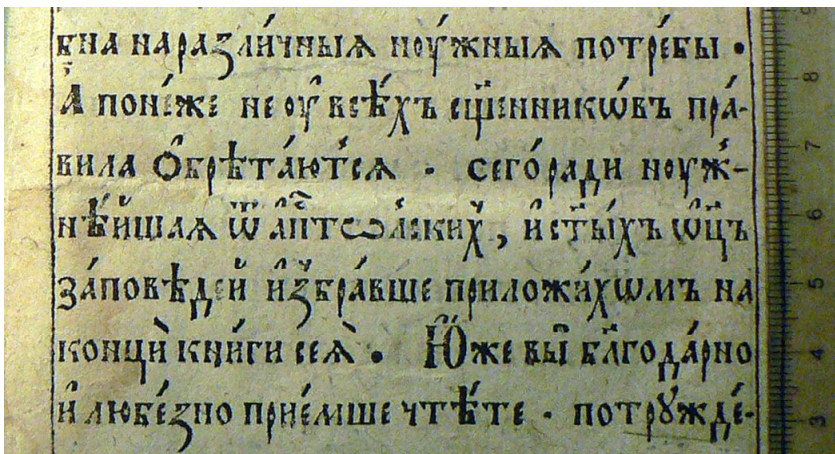

Рис. 7. Вживання прописних із рядковими світлого прямого півуставу: літера -а- великого рядкового уставу, що використовується як прописна, та прописна -Ю-, відмінна від основних стрятинських прописних шрифтів

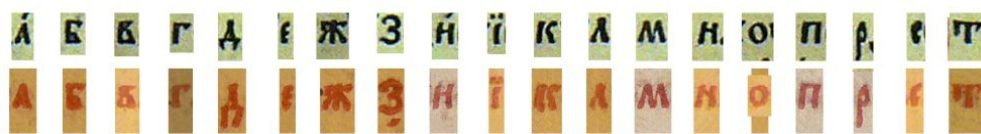

Рис. 8. Дрібний півустав крилоського Учительного Євангелія (угорі) та стрятинського Трєбника (унизу)

Рис. 9. Московський півустав І. Федорова (угорі) та більший півустав крилоського Учительного Євангелія (унизу)

Р Я Д К О В І П Р О П И С Н І	в'язеподібний малий	4 мм	А В Г Є З Й І К Л М Н О П Р С Ъ
	в'язеподібний середній	6,5 мм	А Б В Г Д Е Ж З Н І К Л М Н О П С Т Ъ
	півустав малий	16 pt	А Б В Г Д Е Ж З Н І К Л М Н О П Р С Т
	півустав середній	22 pt	А Б В Г Д Е Ж З Н І К Л М Н О П Р С Т У

Рис. 10. Зведена таблиця крилоського Учительного Євангелія

Рис. 11. Шрифти крилоського Учительного Євангелія 1606 р. Фото з примірника НБУВ Кур. 4116п

у -л- різні вигини лівих ніжок, у -т- — різної довжини лівий вертикальний сериф і т. д.

Окремо слід зауважити ще одну особливість шрифтів старої кирилиці: це вживання в межах того самого шрифту різних накреслень кількох літер: -о- та -с- різної ширини, -д- з ніжками різної довжини, різні -з- та -у-. Майже у всіх шрифтах ці пари присутні, але іноді в деяких виданнях друкарі відмовляються від одного з варіантів тої чи іншої літери. При порівнянні ми намагалися брати до уваги одні й ті самі накреслення. Різні графеми одних і тих самих фонем церковнослов'янської мови — тема окремого дослідження.

Повернемося до шрифтів крилоського Учительного Євангелія (рис. 10). Два рядкові шрифти становлять певний комплект — графіка літер подібна, і шрифти добре поєднуються між собою. З рядковими використовуються два комплекти прописних: меншого та більшого розмірів. Якщо більший прописний є близьким до в'язеподібних стрятинських прописних, то менший, завдяки своїй невеликій контрастності та помітному кернінгу, справляє враження стрункого та оригінального шрифту (рис. 11).

Таким чином, ми оглянули всі набірні шрифти книг, виданих у Стратині й Крилосі (рис. 6, 10).

Висновки з даного дослідження. У стрятинських та крилоських виданнях нами виявлено п'ять рядкових шрифтів: великий устав 32 pt, світлий прямий півустав 24 pt, напівжирний прямий півустав 24 pt, малий півустав 16 pt (що трапляється як у стрятинському Требнику, так і в крилоському Учительному Євангелії) та середній півустав 22 pt. З рядковими вживаються різні за висотою та схожі за накресленням в'язеподібні прописні. Ми припускаємо, що це саме ті «п'ять видів шрифтів», які замовляв у Кракові Симон Бузина.

Ще одне зауваження: стрятинські та крилоські шрифти контрастують за графічними ознаками з острозькими. Якщо більшість острозьких шрифтів створені на основі канцелярських почерків і можуть бути зараховані, швидше, до категорії півуставно-скорописних шрифтів, то стрятинські та крилоські ґрунтуються на півуставно-уставній основі й походять напевно від парадного письма рукописної книги.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Напрямок подальших досліджень ми бачимо в аналізі шрифтів Львівської братської друкарні та в порівнянні їх зі шрифтами книг, виданих в Острозі, Стратині та Крилосі.

Література:

1. Гильтебрандт П. Балабанъ Гедеоъ и его три книги : Служебникъ, Требникъ, Учительное Евангеліе // Памятники Полемической литературы в Западной Руси. Т. III. Спб., 1903. Примечания. С. 3–49. (Русская Историческая Библиотека. Т. XIX).
2. Дудник І. Шрифти острозької друкарні (1578–1612) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв / за ред. В. Я. Даниленка. Харків, 2016. № 4. С. 29–37.
3. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. Львів : Вид-во львівського університету, 1971. 312 с.
4. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700). Львів : Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. 136 с.

5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
6. Коляда Г. Балабановские друкарни / Книга и графика. М. : Наука, 1972. С. 152–166.
7. Коляда Г. Памво Берында — архитипограф // Книга : исследование и материалы. Сб. IX. М. : Книга, 1964. С. 125–140.
8. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. 448 с.
9. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.): зб. документів / [упоряд. : Я. Ісаєвич, О. Купчинський, О. Мацюк, Е. Ружицький]. Київ : Наукова думка, 1975. 344 с.
10. Свенціцький І. Початки книгопечатання на землях України. Жовква : В печатні монастиря чина св. Василя, 1924. 240 с. : іл.
11. Титов Ф. Приложения к первому тому изслѣдования заслуженнаго профессора протоиерея Феодора Титова : Типографія Києво-Печерской лавры. Историческій очерк (1606–1616–1721). Киев : Типографія Києво-Печерской Успенской лавры, 1918. 546 с.
12. Tomaszewski A. Giserzy czcionek w Polsce. Warszawa : Ogme. 2009. 144 s.

References:

1. Giltebrandt, P. (1903). *Balaban Gedeon i ego tri knigi: Sluzhebnik, Trebnik, Uchitelnoe Evangelie* [Gedeon Balaban and his three books: Sluzhebnik, Trebnik, didactic Evangelie]. *Pamyatniki Polemicheskoy literatury v Zapadnoy Rusi. T. III — Monuments of polemical literature in Western Russia. Vol. III.* (pp. 3–49, Notes). St. Petersburg. [In Russian].
2. Dudnyk, I. (2016). *Shryfty ostroz'koyi drukarni (1578–1612)* [Fonts Ostroh printing (1578–1612)]. *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dizaynu i mystetstv — Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts.* V. Ya. Danylenko (Ed.). (4, 29–37). Kharkiv. [In Ukrainian].
3. Zapasko, Ya. (1971). *Mystetstvo knyhy na Ukrayini v XVI–XVIII st.* [Book Art in Ukraine in XVI–XVIII century]. L'viv: Vyd-vo l'viv's'koho universytetu. [In Ukrainian].
4. Zapasko, Ya., Isayevych, Ya. (1981). *Pam'yatky knyzhkovogo mystectva : katalog starodrukiv, vydanyh na Ukrai'ni* [Sights book art : catalog of early printed books published in Ukraine.]. (Book 1 (1574–1700)). L'viv : Vyd-vo pry L'viv's'komu derzhavnomu universyteti vydavnychogo ob'jednannya "Vyshcha shkola". [In Ukrainian].
5. Isayevych, Ya. (2002). *Ukrayins'ke knyho vydannya : vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. L'viv : Instytut ukraїnoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
6. Kolyada, G. (1972). *Balabanovskie drukarni* [Balabanovo printing]. *Kniga i grafika — Book and Graphic.* (pp. 152–166). Moscow : Nauka. [In Russian].
7. Kolyada, G. (1964). *Pamvo Berynda — arhitipograf* [Pamvo Berynda — arhitipograf]. *Kniga : issledovaniya i materialy — Book : research and materials.* (coll. IX, pp. 125–140). Moscow : Kniga. [In Russian].
8. Ohiyenko, I. (1994). *Istoriya ukraїns'koho drukarstva* [History of Ukrainian publishing]. Kyiv : Lybid'. [In Ukrainian].
9. Isayevych, Ya., Kupchyn's'kyy, O., Matsyuk, O. & Ruzhyts'kyy, E. (1975). *Pershodrukar Ivan Fedorov ta yoho poslidovnyky na Ukrayini (XVI — persha polovyna XVII st.)* [Ivan Fedorov and his followers in Ukraine (XVI — first half of XVII century)]. Kyiv : Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Svetsits'kyy, I. (1924). *Pochatky knyhopechatanya na zemlyakh Ukrayiny* [The beginning of book printing in the lands of Ukraine]. Zhovkva : V pechatni monastyrya chyna sv. Vasyliya. [In Ukrainian].
11. Titov, F. (1918). *Prilozheniya k pervomu tomu issledovaniya zaslužennogo professora protoiyereya Feodora Titova : Tipografiya Kiyev-Pecherskoy lavry. Istoricheskiy ocherk (1606–1616–1721)* [Annexes to the first volume of the study Professor Emeritus Archpriest Theodore Titov : Printing Kievo-Pechersk Lavra. Historical essay (1606–1616–1721)]. Kyiv : Tipografiya Kievo-Pecherskoy Uspenskoy Lavry. [In Russian].
12. Tomaszewski, A. (2009). *Giserzy czcionek w Polsce.* Warszawa : Ogme. [In Polish].